

# 6. OD „SOVJETSKOG SATELITA“ DO „AMERIČKOG KLINA“

---

## POLITIČKI UZROCI I OKOLNOSTI PODELE UMETNIKA NA REALISTE I MODERNISTE U JUGOSLAVIJI PEDESETIH GODINA

Goran Miloradović

---

*Sažetak:* Članak je posvećen tumačenju fenomena polarizacije kulturne scene u Jugoslaviji 1950-ih godina na „realiste“ i „moderniste“. Zaključuje se da su kontrolisana liberalizacija i pojava idejne „dvojnosti“ u kulturi bili posledice podele Evrope na dva bloka i približavanja Jugoslavije Zapadu. To je dovelo i do promene odnosa Partije prema akterima „sukoba na književnoj levici“: zahvaljujući zbivanjima u visokoj politici dotadašnji izopštenici promovisani su u lidere kulturne scene.

*Ključne riječi:* staljinizam, Hladni rat, kultura, socijalistička Jugoslavija, *ždanovizam*

---

Prva decenija socijalističke Jugoslavije bila je izuzetno dinamičan period njene istorije. Taj, u mnogim aspektima formativni period, uticao je, pored ostalog, i na osnovne karakteristike njene kulture. Naročito snažne impulse promenama u Jugoslaviji i njenom okruženju dali su kraj Drugog svetskog rata i proces formiranja bipolarnog sveta. Jugoslavija je za kratko vreme, od sovjetskog „satelita br. 1“<sup>1</sup> prerasla u konkurenta Sovjetskog Saveza i pretendenta na lidersku ulogu među socijalističkim državama. To je dovelo do sukoba sa SSSR-om 1948. godine i približavanja Jugoslavije Zapadu.<sup>2</sup> Proces promene patrona

<sup>1</sup> Милован ЂИЛАС, *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*, Београд 1994., 67.

<sup>2</sup> Literatura o prvoj posleratnoj deceniji u Jugoslaviji se od kraja 1980-ih godina značajno umnožila (pojedinačni članci ovde neće biti navedeni jer bi to iziskivalo previše prostora): Darko BEKIĆ, „*Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949.–1955.*“, Zagreb 1988.; Đoko TRIPKOVIĆ, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945.–1948.*, Beograd 1990.; Ivo BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990.; Franša FIRE, *Prošlost jedne iluzije. Komunistički pokret u dvadesetom veku*, Beograd 1996.; Dragan BOGETIĆ, *Jugoslavija i Zapad 1952.–1955.*, Beograd 2000.; Т. В. ВОЛОКИТИНА, Г. П. МУРАШКО, А. Ф. НОСКОВА, Т. А. ПОКИВАЛЛОВА, *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949.–1953.): Очерки истории*, Москва 2002.; Анатолий АНИКЕЕВ, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период „холодной войны“ (1945.–1957.)*, Москва 2002.; Lis LOREJN, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd 2003.; Tvrtko JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.–1955.*

okončan je avgusta 1954. godine sklapanjem Balkanskog pakta između Jugoslavije, Grčke i Turske, od kojih su dve poslednje bile članice NATO saveza.<sup>3</sup> Jugoslavija je time postala jedina socijalistička država u bezbednosnom lancu Zapada. Odatle je proistekla potreba da se velike razlike dvaju političkih sistema ublaže ili barem prikriju, pa je u okviru jugoslovenskog staljinističkog poretka sprovedena liberalizacija na polju kulture, a u manjoj meri i u sferi ekonomije.<sup>4</sup>

Iako je izbijanje sukoba Jugoslavije i SSSR-a 1948. godine mnogima delovalo kao grom iz vedra neba, treba imati u vidu da je, pored ostalih geostrateških pitanja koja su se rešavala u to vreme, i pitanje gde spada Jugoslavija tinjalo još od kraja rata. Titov govor u Ljubljani maja 1945. godine, u kome je kritikovao politiku interesnih sfera, može se smatrati prvim javnim znakom neslaganja sa SSSR-om.<sup>5</sup> Međutim, iza Titovog pristupa rešavanju nacionalnog pitanja na Balkanu kroz formu „Balkanske federacije“ krile su se njegove pretenzije na hegemoniju u regionu, a što se direktno ticalo geopolitičkih odnosa u Evropi i istočnom Mediteranu. Tito je, nezavisno od Moskve, pokušavao da gradi svoju socijalističku imperiju na jugoistoku Evrope.<sup>6</sup>

To potvrđuju i podaci po kojima su Milovan Đilas, ali i „neki drugi“, pre izbijanja sukoba sa Sovjetima usmeno iznosili tezu o „[...] ‘dvije struje u komunističkom pokretu’, [...] s tendencijama tretiranja Jugoslavije kao nekog drugog svjetskog revolucionarnog centra [...]“.<sup>7</sup> Oni koji nisu pristajali uz taj koncept završili su u jugoslovenskom GULAG-u, na

Zagreb 2003.; Mateja REŽEK, *Med resničnostju in iluzijo. Slovenska in jugoslovenska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948.–1958.)*, Ljubljana 2005.; Jera VODUŠEK STARIĆ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.–1946.*, Zagreb 2006.; Zdenko RADELIC, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.; *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, Beograd 1996.; *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948.* (zbornik radova sa naučnog skupa u Institutu za savremenu istoriju), Beograd 1999.; *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945.–1955. Slučaj Jugoslavije* (zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije. Beograd, 3.-4. XI. 2003.), Beograd 2005.; *Međunarodni naučni skup „Balkanski pakt 1953.–1954.“ Beograd 9. u 10. XI. 2005.*, Beograd 2008.

<sup>3</sup> Vidi: Protokol uz sporazum o pristupanju Grčke i Turske NATO-u 1951.; Sporazum između vlade Jugoslavije i SAD o vojnoj pomoći 1951.; Ankarski sporazum i Tajnu konvenciju između Grčke, Turske i Jugoslavije iz 1953.; vojne sporazume SAD sa Grčkom i Turskom iz 1953. i 1954. i Balkanski pakt između Grčke, Turske i Jugoslavije iz 1954. *Balkanski ugovorni odnosi 1876.–1996.*, III, (1946.–1996.), Beograd 1999., 224.-228, 235.-262.

<sup>4</sup> Istoriografska literatura o kulturi socijalističke Jugoslavije još uvek je nedovoljna: Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945.–1952.*, Beograd 1988.; Aleš GABRIĆ, *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945.–1952.*, Ljubljana 1991.; ISTI, *Socijalistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953.–1962.*, Ljubljana 1995.; Предраг МАРКОВИЋ, *Београд између истока и запада 1948.–1965.*, Beograd 1996.; Katarina SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952.*, Zagreb 2002.; Мирослав ПЕРИШИЋ, *Од Стаљина ка Сартру. Фирмирање југословенске интелегенције на европским универзитетима 1945.–1958.*, Beograd 2008; Миомир ГАТАЉОВИЋ, *Партија и култура у Србију 1952.–1958.*, (rukopis magistarskog rada odbranjenog 2008. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Mentor prof. dr Ljubodrag Dimić); Горан МИЛОРАДОВИЋ, *Совјетски културни утицаји у Југославију 1945.–1955. године* (rukopis doktorske teze odbranjene 2009. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Mentor prof. dr Miroslav Jovanović).

<sup>5</sup> Vidi: *Писма ЦК КПЈ и писма ЦК СКП(б)*, Beograd 1948., 40. U pitanju je pismo koje je CK SKP(b) poslao CK KPJ 4. V. 1948.

<sup>6</sup> O strateškom značaju Jugoslavije vidi: Burton J. BERNSTEIN, „American Foreign Policy and the Origins of the Cold War“, *Politics and Policies of the Truman Administration*, (ur. Burton J. Bernstein), Chicago 1970., 56.-58.; Athan THEOHARIS, „The Rhetoric of Politics, Foreign Policy, Internal Security, and Domestic Politics in the Truman Era, 1945–1950“, *isto*, 218.; Radoslav STOJANOVIĆ, „Savremena geopolitička obeležja Balkana“, *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, Beograd 1996., 196.; Милчо ЛАЛКОВ, *Југославија (1918.–1992.). Драматичният път на една държавна идеја*, Софија 1999., 180.-195.; Милан РИСТОВИЋ, „Између ‘категоричког императива’ и ‘равнотеже сила’. Грчка криза у сенци односа Тито–Стаљин 1946.–1949.“, *Тито–Стаљин. Зборник радова са међународног округлог стола 25. X. 2006.*, Beograd 2007., 69.-70.

<sup>7</sup> Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (dalje: CK SKJ) 597, VII, K. VIII/17, 2.-6. Pismo Radovana Zogovića predsedniku Kadrovske komisije CK KPJ Osmanu Karabegoviću od 1. III. 1949. Zogović se u pismu izjašnjava o razlozima svog neslaganja sa politikom KPJ u vreme sukoba oko Kominforma.

Golom otoku i drugde,<sup>8</sup> kao što su oni koji su podržali Titovu politiku, a nalazili su se u Bugarskoj, završavali u nekom od logora za političke protivnike, kao „titoisti“ i „jugoslovenski špijuni.“<sup>9</sup> Zamenik predsednika vlade Georgi Dimitrova, Trajčo Kostov, pod tim optužbama je 1949. godine bio osuđen na smrt i smaknut,<sup>10</sup> dok je mađarski komunista Laslo Rajk bio optužen za pokušaj stvaranja „vojnog bloka“ država oko Jugoslavije, koji bi podržavale Sjedinjene Države i koji bi bio uperen protiv Sovjetskog Saveza.<sup>11</sup> Ali, od tih procesa daleko veći problem bilo je to što se Titova zamisao nije uklapala u koncept interesnih sfera koje su se postepeno formirale još od oktobra 1944. godine, kada je Čerčil ponudio Staljinu podelu uticaja na jugoistoku Evrope.<sup>12</sup>

Staljin nije mogao dugo da trpi nedisciplinu Jugoslovena, i to iz sasvim racionalnih razloga: Tito ne samo da je ugrizao ruku koja ga je othranila, nego je svojim delovanjem relativizovao i ugrozio dogovore koje su Sovjeti sklopili sa Britancima i Amerikancima na Jalti i u Potsdamu.<sup>13</sup> Neutralisati Tita kao samostalan faktor u međunarodnoj politici, konsolidovati sovjetske pozicije u Istočnoj Evropi i disciplinovati ostale komuniste postalo je stvar kredibiliteta SSSR-a kao sile i Staljina kao državnika, jer on je bio garant da će se dogovori najvišeg ranga poštovati.<sup>14</sup> Raskid 1948. godine bio je, stoga, „[...] sukob oko moći, a proistekao je iz Titovih ambicija van Jugoslavije. [...]“<sup>15</sup> dok su ideologija, ekonomija, kultura i lični motivi bili tek elementi velikih geostrateških promena.<sup>16</sup>

Sa druge strane, Amerikanci su se ponašali vrlo slično Sovjetima. Hari Truman je 10. januara 1946. godine na konferenciji za štampu otvoreno rekao da je Amerika, i „[...] pored svih izveštaja o neslobodnim izborima i pomanjkanju ostalih sloboda [...]“ priznala Titovu Jugoslaviju, jer se na to obavezala u Jalti.<sup>17</sup> Nekoliko godina kasnije, 1950, nastojeći da u Kongresu i Senatu obezbedi podršku za pomoć Jugoslaviji, Truman je tvrdio da je Jugoslavija „[...] država čiji strateški položaj ima neposredni značaj za odbranu Severnog Atlantika [...]“.<sup>18</sup>

<sup>8</sup> Pominju se i logori na Svetom Grguru, Ugljanu, Visu, Korčuli, u Sisku, Jasenovcu, Lonjskom polju, Lepoglavi, Staroj Gradiški, Zenici, Varešu, Bileći, Sremskoj Mitrovici, Banjici, beogradskoj Glavnjači, Petrovaradinskoj tvrđavi. Prema: I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 232.-233.

<sup>9</sup> Vidi: *Свидетели. Българският ГУЛАГ*, (zbornik iskaza o logorima u Bugarskoj), Софија 1991.

<sup>10</sup> Искра БАЕВА, Евгения КАЛИНОВА, *Следивоенното десетилетие на българската политика (1944.–1955.)*, Софија 2003., 151, 190, 217.-218.

<sup>11</sup> Giuseppe BOFFA, *Povijest Sovjetskog Saveza II*, Оpatija 1985., 283.; Волтер ЛАКЕР, *Историја Европе 1945.–1992.*, Београд 1999., 103.

<sup>12</sup> Tada je u procentima bio predložen stepen uticaja SSSR-a i Zapada na Rumuniju, Grčku, Jugoslaviju, Mađarsku i Bugarsku. Vidi faksimil: *Balkanski ugovorni odnosi...*, XII.

<sup>13</sup> *Тегеран, Јалта, Потсдам. Сборник докуменгов, Москва 1971.* Слично и: Милчо ЛАЛКОВ, *От надежда към разочарование. Идеята за федерация в балканския југоизток (1944.–1948.)*, Софија 1993., 281.

<sup>14</sup> Odluku o formiranju sistema kolektivne bezbednosti u Istočnoj Evropi putem zaključivanja niza ugovora o uzajamnoj pomoći između SSSR-a i tih zemalja doneo je CK VKP(b) 14. X. 1947. Dok je sovjetska diplomatija nastojala da tipskim ugovorima uredi taj prostor, po partijskoj liniji je pokrenuto „zaoštavanje klasne borbe“. Vidi: T. B. ВОЛОКИТИНА (i drugi), *Москва и Восточная Европа*, 43.-47.

<sup>15</sup> Стеван ПАВЛОВИЋ, *Србија: историја иза имена*, Београд 2004., 201. Pavlović se poziva na knjigu: Adam ULAM, *Titoism and Cominform*, Cambridge 1952. Слично тумачење и: Nebojsa BJELAKOVIC, „Comrades and adversaries: yugoslav-soviet conflict in 1948 – a reappraisal“, *East European Quarterly*, 33/1999., br. 1, 112.; Džon LEMPI, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Београд 2004., 218.

<sup>16</sup> Vladimir Velebit je smatrao da je pitanje balkanske federacije bilo glavni uzrok sukoba Tita i Staljina 1948. godine. Vidi: Mira ŠUVAR, *Vladimir Velebit: svjedok historije* (intervjui), Zagreb 2001., 389.

<sup>17</sup> Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova, Politička arhiva, 1946., F.3, Pov. Br. 4274. Отправник послова амбасаде Југославије у Вашингтону Сергије Макiedo SMIP-у, 11. I. 1946.

<sup>18</sup> A. THEOHARIS, „The Rhetoric of Politics“, 219. Navod iz Trumanovog pisma članovima komiteta Senata i Kongresa SAD za spoljne poslove i bezbednost, od kojih je Truman tražio i dobio sredstava za podršku Jugoslaviji 1950. godine.

Paralelno sa zaoštavanjem odnosa Beograda i Moskve i popravljanjem odnosa Beograda i Vašingtona, i slika Jugoslavije u američkoj javnosti naglo se popravljala.<sup>19</sup>

Raskid Tita i Staljina bio je, dakle, posledica sprovođenja u delo ranijih sporazuma među pobjedničkim silama, a što je za ishod imalo pojavu Jugoslavije kao „[...] anomalije hladnog rata: komunistička zemlja koja se otrgla iz sovjetskog bloka, a pritom bila u stanju da održi kvazi-neutralnost [...]“.<sup>20</sup> Titov staljinistički načina vladanja, bio je, u datom kontekstu, sasvim u skladu sa zapadnim interesima. Naime, totalitarni metodi su obezbeđivali neuporedivu efikasnost, bez čega Jugoslaviju teško da bi bilo moguće održati kao celinu, za čim je potrebu imao pre svega Zapad. Da je došlo do njene fizičke podele, SSSR bi dobio priliku da učestvuje u deobi teritorija i proširi svoj uticaj i na taj deo Balkana.

U novonastalom bipolarnom poretku Jugoslavija je dobila ulogu „katalizatora nezadovoljstva“<sup>21</sup> i „američkog klina“<sup>22</sup> koji narušava homogenost ideologije i disciplinu socijalističkog dela sveta. Da bi taj problem eliminisao, Nikita Hruščov je 1955. godine pokušao „vraćanje“ Jugoslavije u lager, ali se ta operaciji okončala bez uspeha.<sup>23</sup> Od usvajanja novog programa na VII kongresu SKJ 1958. godine i Hruščov je Jugoslaviju počeo otvoreno da naziva „trojanskim konjem imperijalizma“, a njenu politiku da opisuje rečima „revizionizam“, „oportunizam“ i „izdaja socijalizma“.<sup>24</sup> Tokom periodičnih kriza sovjetsko-jugoslovenskih odnosa 1948–1955, 1957–1961. i 1968–1970. godine taj refren je stalno ponavljan, čime se, u stvari, podvlačila nepromenjena pozicija Jugoslavije u Hladnom ratu.

## „Užitak u služenju“ ili „ždanovizam“ u Jugoslaviji

Proces normiranja umetnosti i njenog prilagođavanja potrebama Partije, koji je tridesetih godina pokrenut u Sovjetskom Savezu, raširio se svuda gde je prihvatatan Staljinov autoritet, pa tako i među jugoslovenskim komunistima. Onim intelektualcima na levlci, a

<sup>19</sup> Prema istraživanju instituta Galup (*Gallup*), 1949. godine 70% Amerikanaca nije znalo ko je Tito, dok je 1951. godine 75% Amerikanaca znalo ko je on. Protiv pomoći Jugoslaviji 1949. godine bilo je 80% Amerikanaca, a 1951. se čak 72% izjasnilo za što veću pomoć toj zemlji. Jože SMOLE, „Kako prosječni Američanin gleda na FNR Jugoslaviju“, *NFH*, 12/1952., br. 2112, 4.

<sup>20</sup> A. THEOHARIS, „The Rhetoric of Politics“, 218. Vidi takođe i: B. BERNSTEIN, „American Foreign Policy“, 23.; T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*.

<sup>21</sup> Ta funkcija Jugoslavije vidi se i iz toga što su posle posete sovjetske delegacije Beogradu 1955. članovi poljske Partije počeli da dovode u pitanje dotadašnju politiku: „[...] Nama su Tita predstavljali kao fašistu, a sada se drug Hruščov njemu obraća kao drugu. [...] Kakav je sada sistem u Jugoslaviji? [...] Da li je Tito bio u pravu do 1948? Jesu li Jugosloveni prestali da budu fašisti? [...] Ne znači li saglasnost sa Jugoslavijom ideološki ustupak sa naše strane? [...] znači li da je politička linija Gomulke bila ispravna? [...]“ itd. Ambasador SSSR u Poljskoj P. Ponomarenko Prezidijumu SK KPSS, drugu Hruščovu, 18. VI. 1955, Br. 322, Российский государственный архив новейшей истории, Аппарат ЦК КПСС 1953–1991, (dalje: РГНИ), Ф.5, Оп.30, Д.121, лл. 86.-87.

<sup>22</sup> Izraz „klin“ često su koristile američke diplomate govoreći o funkciji Jugoslavije. Vidi: L. LOREJN, *Održavanje Tita na površini*, 12, 27, 86.-87, 93, itd.

<sup>23</sup> РГНИ, Ф.5, Оп. 30, р. 4584, Д. 170, 1.-25. *О некоторых итогах нормализации советско-югославских отношений*, В ЦК КПСС, М. Suslov, B. Ponemarev i A. Gromiko, 7. I. 1956. Opširan elaborat o saniranju posledica jugoslovenske „jeresi“. U istom duhu je i vrlo kvalifikovan izveštaj dopisnika *Правде* iz Beograda S. Krušinskog glavnom uredniku D. T. Šepilovu *В Югославию после переговоров*, od 8.VII. 1955, označen kao „совершенно секретно“ i prosleđen u SK KPSS. Vidi: РГНИ, Ф.5, Оп.30, Д.121, лл. 48.-61. (posebno strana 52.); kao i: AJ, SK SKJ, 507, IX, 119/I–56, *Fragmenti iz zapisnika o sastanku plenuma CK KPSS jula 1955. o politici SSSR-a prema Jugoslaviji* (strogo poverljivo), 18.

<sup>24</sup> Dragan BOGETIĆ, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956.–1961*, Beograd 2006., 17.

posebno autorima koji su se oglašavali u *Pečatu*, 1940. godine je poručivano da „[...] Ima samo jedna istina za koju se bori radnički pokret. Na liniji te istine radnički pokret vrši i svoje teorijske napore. Istinska ‘sloboda stvaranja’ može označavati samo onu slobodu koja dozvoljava umjetniku ili književniku da služi toj jedinoj istini. [...] Ako neko traži ‘slobodu stvaranja’ van te istine, onda to znači, da traži slobodu unošenja tuđih ideologija u radnički pokret. [...]“<sup>25</sup> U tim stavovima se ne može primetiti neko bitno odstupanje u odnosu na stavove „osnivača i glavnog predstavnika“ socijalističkog realizma, Maksima Gorkog, koje je on izneo 1932. godine: „[...] nama, umjetnicima riječi, vrijeme je da riješimo osnovno i veoma jednostavno pitanje: ‘Da li nam se podudara služenje umjetnosti s poštenim služenjem revoluciji?’ [...] da, potrebno je preodgojiti se tako da služenje socijalnoj revoluciji bude stvar svakog poštenog pojedinca, da to služenje pruža pojedincu užitak. [...]“<sup>26</sup> Problemi na književnoj levisi u međuratnoj Jugoslaviji upravo su i proizašli iz toga što nisu svi nalazili „užitak u služenju“: suviše samopoštovanja, individualizma i težnje za slobodom, kod nekih i talenta (uz koji često ide i taština), tek – nisu se svi dali „prevaspitati“. Nisu hteli da se sasvim predaju Partiji, a ona ih, u tom trenutku, nije mogla naterati – još uvek nije imala vlast.

Međutim, prve posleratne godine u Jugoslaviji obeležila je puna dominacija „partijnosti umetnosti“, odnosno afirmacija koncepta „socijalističkog realizma“, a što se svodilo, praktično, na položaj umetnosti kakav je tražio Gorki: na puko „služenje“.<sup>27</sup> Ideologija kojoj je imalo da se služi pojavila se iz rata kao monolitni ideološki blok, jer je sama činjenica pobjede suzbijala svaki unutrašnji glas neslaganja i sumnje, dok su oni preživeli pojedinci, koji su bili nosioci disonantnih stavova, bili kompromitovani bremenom „trockizma“ i apstiniranja od borbe: morali su da ćute. Neosporni pokazatelj novog stanja, za koje se u prvim mah nije znalo koliko će trajati, bio je odnos moći u književnim krugovima. Glavnu reč tada su vodili funkcioneri Agitpropa, koji su stizali da šalju direktive i da drže govore, da pišu za novine i da, imitirajući sovjetsku postrevolucionarnu praksu, učestvuju i u literarnim priredbama.<sup>28</sup> Jedan savremenik je kasnije konstatovao: „[...] društvo se nalazi u fazi manifestacionog i spektakularnog samopotvrđivanja [...]“<sup>29</sup> za šta su im bili potrebni masovni mitinzi, dočeci i ispraćaji, predstave i demonstracije, te svakojaki svečani govori. Taj posleratni period dominacije sovjetskog kulturnog modela danas se obično naziva vremenom „ždanovizma“, iako taj izraz nikada nije bio u zvaničnoj upotrebi i javio se kasnije.<sup>30</sup>

Pošto je tokom predratnih rasprava „razjašnjena“ svrha umetnosti, sa osvajanjem vlasti i formiranjem institucija moglo se pristupiti sprovođenju zaključaka: vaspitavanju „novog

<sup>25</sup> Iz uvoda teksta Stefana Mitrovića i Edvarda Kardelja (koristili su pseudonim Josip Šestak) *Nekoliko općih primjedaba povodom pečatovskih revizionističkih pokušaja*, koji je objavljen u prvom i jedinom broju *Književnih svezaka*, partijskog izdanja na preko trista stranica posvećenog borbi protiv „pečatovštine“. Navedeno prema: Velimir VISKOVIĆ, *Sukob na ljevici*, Beograd 2001., 93.

<sup>26</sup> Maksim GORKI, „O književnosti i ostalom“, *Sovjetska književnost 1917.–1932. Manifesti i programi. Književna kritika. Nauka o književnosti*, (ur. Aleksandar Flaker), Zagreb 1967., 253.-254.

<sup>27</sup> O utilitarnom odnosu KPJ prema umetnosti vidi i: Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945.–1952.*, Beograd 1988., 34, 56..

<sup>28</sup> O Agitprop aparatu i njegovom funkcionisanju vidi: Isto, 36.-46. Da je jugoslovenski Agitprop „kopija sovjetskog birokratskog šablona“ bila je svesna i sam KPJ. Vidi: Миомир ГАТАЛОВИЋ, *Партија и култура у Србију 1952–1958*, Beograd 2010., 47.

<sup>29</sup> Света ЛУКИЋ, *Српско-руски резерват*, Beograd 1992., 58.

<sup>30</sup> Na ruskom: „ždanovščina“. U aparatu SK KP(b) Ždanov se bavio ideološkim radom, posebno na polju književnosti i umetnosti. Константин ЗАЛЕСКИЙ, *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*, Москва 2000., 165.-166.

čoveka“. Prilikom posete delegacije Prvog kongresa književnika Jugoslavije Titu, 19. novembra 1946. godine, maršal ih je podsetio da „[...] pisci svojim djelima treba da rade na formiranju karaktera novih ljudi [...]“<sup>31</sup> U tom poduhvatu postepeno je izgrađen hijerarhizovani model, u odnosu na koji je vrednovano stvaralaštvo i uz pomoć koga su „vaspitava- ni“ umetnici. Prema tumačenju Stanka Lasića, od zamišljene, središnje, nulte tačke, skala se kretala ka dva ekstrema: potpuno uspešno i potpuno neuspešno. Prvi korak u toj „di- daktičkoj lestvici“ bilo je blago podučavanje mladih pisaca „sorealističkom metodu“, nešto poput „dečjeg vrtića“ za odrasle. Drugi korak je bio nešto stroži, uključivao je određeno vrednovanje, blago hvaljenje ili kuđenje. Treći stepen je središnji, kuđenje nije eksplicitno, ali je svaka pohvala sa rezervom, stalno se očekuje još više od pisca. Četvrti nivo uključuje već strogo korenje ili glorifikacije, zavisno od ideološkog rezultata stvaralačkog napora. Po- slednji, peti korak, znači punu dihotomiju: bespogovorna osuda ili proglašavanje za uzor. Taj idealni nivo pozitivnog vrednovanja niko nije dosegao, osim jedan od očeva socrealizma – Maksim Gorki (a i on samo delimično).<sup>32</sup>

Tokom prvih poratnih godina u Jugoslaviji revoluciju je u sferi kulture predstavljala dosledna primena teorije o „stvaralačkom metodu“ socrealizma. Najubedjeniji staljinisti davali su ton javnoj sceni, kudili i usmeravali, objašnjavali i dokazivali, diskutovali i odlu- čivali, ali uvek u onom uskom okviru koji je formiran tokom tridesetih i četrdesetih go- dina. Staljinističke stavove o umetnosti možda je najsazetije izrazio Jovan Popović 1948. godine, prvi urednik novopokrenutih *Književnih novina*:<sup>33</sup> „[...] Peti kongres naše Partije oplodiće našu književnost proveravanjem dosadašnjih iskustava i davanjem daljih smerni- ca i podsticaja, da naša kritika postane idejnija, naučnija, budnija i aktivnija, da odlučnije vodi borbu protiv ideoloških pojava imperijalizma, da naša književnost manje zaostaje za našom preobražajnom stvarnošću, da bolje izvršava svoju visoku funkciju u našem novom društvu, da više izrazi njenu heroiku i lik naših novih ljudi, da vaspitava i nadahnjuje lju- de za herojske podvige, da u njima razvija svest o njihovoj potencijalnoj i stvarnoj veličini, da književnici postanu u većoj meri ‘inženjeri ljudskih duša’, da se književnost digne na viši stupanj idejnosti i partijnosti, da naša književnost postane što dostojnija našeg naroda, naše Partije, našeg druga Tita, da što bolje vrši svoju dužnost na kulturnom frontu antiim- perijalističkog tabora, u borbi za čvrsti mir, istinsku demokratiju i čovečansku kulturu.“<sup>34</sup> U jednom dahu, u jednoj rečenici, Popović je, zaneto i pobedonosno, izneo suštinu socre- alizma. Nažalost, na tu temu se nije imalo mnogo toga dodati. Time je i u Jugoslaviji bio formiran bezbedni prostor za ideološki korektne i umetnički beznačajne pokušaje lojalnih mediokriteta i, povremeno, ambiciozne izlete činovnika Agitpropa. Ako je neko od njih i imao neki stvaralački potencijal, gvozdeni kalup, u koji su dobrovoljno ili iz nužde legali, neizbežno ga je zdrobio.

Poseban aspekt totalitarnog pristupa umetnosti bila je uloga kritike. S obzirom da je u Šegedinovom referatu, izloženom na Drugom kongresu književnika krajem decembra 1949. godine, umetnička kritika bila posebno označena kao instrument nametanja ideo-

<sup>31</sup> Јосип БРОЗ Тито, „О задацима књижевника и књижевности. Из разговора с делегацијом Првог конгреса књижевника“, *Изградња нове Југославије*, т. II, књ. II, Београд 1948., 236.

<sup>32</sup> Prema: Stanko LASIĆ, *Sukob na književnoj lestvici 1928.–1952.*, Zagreb 1970., 248.-252.

<sup>33</sup> U zaglavlju, ispod naziva lista (koji je bio prevod naziva sovjetskog časopisa *Литературная газета*), stajalo je: „Organ saveza književnika Jugoslavije“. Popovićev kourednik bio je nekadašnji nadrealista i „pečatovac“ Milan De- dinac, kao da se time želela pokazati novouspostavljena idejna monolitnost Partije.

<sup>34</sup> Jovan POPOVIĆ, „Partija i književnost“, *Književne novine*, 1/1948., br. 20, 1.

loških normi, ubrzo su iz krugova kritičara stigle zabrinute reakcije. Kritičar Velibor Gligorić je ukazivao kako „[...] Postoji tendencija da se našoj savremenoj kritici podmetne kao da je ona primila i mehanički prenela iz sovjetske literature shvatanja idejnosti i shvatanja partijnosti. [...]“, međutim, „[...] ta njena shvatanja su bila već izgrađena borbom za idejnost koja se izrazito vodila kroz predratnu naprednu literarnu kritiku. Borba protiv formalističkih shvatanja u umetnosti bila je izrazito oštra u suzbijanju dekadentnih uticaja koji su se maskirali tobožnjom naprednošću. [...] Pojedini pisci gledaju na novu situaciju u našem kulturnom životu slično kako gledanju na ‘nove kurseve’ u sovjetskoj kulturi. Na ‘novom kursu’ nastaje nov zaokret, a na tom zaokretu treba pobiti sve kritičare koji su se istakli u prethodnom ‘kursu’, i u njegovim granicama obrađivali motive svog stvaralaštva. Dakle, u ime ‘novog kursa’ izvršiti radikalnu čistku. [...]“<sup>35</sup> Autor tih redova je pominjanjem „formalističkih shvatanja“ i „dekadencije“ aludirao na polemiku obustavljenu pred rat, podsećajući, na „stare grehe“ pečatovaca i njihovog predvodnika Miroslava Krleže, koji su u promenjenim političkim okolnostima postali glavni promotori „novog kursa“ Partije na polju kulture. U klimi duboke idologizovanosti mnogi su Šegedinov referat shvatili kao nastavak frakcijske borbe i pretnju ne samo svom položaju, nego i sistemu u celini. Tekst Velibora Gligorića otkriva strah da bi on i drugi koji su do tada bili najeksponiraniji u sprovođenju partijske politike u kulturi mogli postati žrtvama naglog ideološkog zaokreta. Ispoljena uverenost da promene „kursa“ obavezno prate čistke otkriva da je on jugoslovenski sistem smatrao identičnim sovjetskom.

S druge strane, moć koju je do početka pedesetih godina kritika imala nad umetnošću daleko je prevazilazila granice odnosa saradnje i tumačenja i svodila se na kontrolu i ideološko podučavanje, ponekad prerastajući u početak procesa kažnjavanja. Takvo stanje proizvodile su institucije partijske države, uprkos deklarativnom zalaganju za „slobodu borbe mišljenja“. Kakvi mehanizmi su delovali na polju kulture dobro ilustruje diskusija vođena na plenarnoj konferenciji Komiteta za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ, 3. i 4. jula 1946. godine: „[...] Stupica postavlja pitanje da li će Komitet vršiti kontrolu, odnosno organizirati komisiju za pisanje kritike. Đilas odgovara da Komitet neće i ne može vršiti ideološki estetsku kritiku, nego samo pomagati razvitak kritike. Idejni pravac kritike može dati Narodna fronta i Komunistička partija, a nikako Komitet, jer treba ljudima ostaviti slobodu borbe mišljenja, službena kritika ne smije postojati. Zogović: Kritika samo svojim vlastitim autoritetom treba da dobije autoritet. Kulenović predlaže da Udruženja umjetnika stvore u određenim situacijama žiri za javnu kritiku. Đilas smatra da bi to bilo posve krivo, jedino da se unutar pojedinih udruženja stvori odbor za izbor pojedinih djela. [...]“<sup>36</sup>, itd. Na toj sednici je zaključeno da će, praktično, glavna „transmisija“ volje Partije na polju kulture biti Komitet za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ, dok su „[...] ministarstva prosvete narodnih republika dužna da izvršavaju i da se drže zaključaka i smernica Komiteta, iako sami ti zaključci i smernice nisu i ne treba da budu za njih i nekakva formalna naređenja, nego uputstva, za koje obaveza za njihovo izvršavanje i sprovođenje proizlazi iz suštine i značaja

<sup>35</sup> Velibor GLIGORIĆ, „Kritika i kritikantstvo“, *Književne novine*, 3/1950., br. 13, 3.

<sup>36</sup> AJ, Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, 317, F1. Stenografske beleške prve plenarne sednice Komiteta za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ održane u Beogradu 3.-4. VII. 1946. Prisutni: predsednik Vladislav Ribnikar, sekretar Vlado Mađarić i članovi: Marin Franičević, Milovan Đilas, Radovan Zogović, Skender Kulenović, Bojan Stupica, Dore Klemenčić, Blažo Koneski, Jovan Marinović, Aleksandar Vučo, Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Čedomir Minderović, Đurađ Bošković, Oskar Danon, Josip Horvat, Antun Augustinčić, Boro Jerković i Mehmed Selimović.

same stvari. [...]“<sup>37</sup> Partija je time, na svoj komplikovani i dvosmisleni način, saopštila da je polje kulture kontrolisano, a dešavanja na njemu dirigovana, ali da to ne bi trebalo eksplicitno iznositi u javnost.

## „Dvojnost“ u kulturi socijalističke Jugoslavije

Prve pukotine na „ždanovističkoj“ brani, izazvane sukobom sa Sovjetima, ukazale su se krajem 1949. godine govorom Edvarda Kardelja u Slovenačkoj akademiji nauka. Novi kurs na polju kulture dobio je Partijsku verifikaciju na Savetovanju o propagandi na naučno-umetničkom polju u inostranstvu, održanom u Beogradu januara 1950. godine.<sup>38</sup> Potom je sloboda misli osvajana sve brže i sve više. U članku Dušana Matića iz 1951. godine već se otvoreno zahtevala emancipacija umetnika: „[...] Vreme je da se kod nas prekine s onom nesvesnom i nesrećnom praksom koja čini da se stvaralac oseća pred kritičarem kao đak pred profesorom, optuženi pred sudijom, grešnik pred Strašnim sudom gospoda boga i njegovih doglavnika [...]“.<sup>39</sup> Tražena je kritika bez kanona, koja polazi od dela i vraća se delu. Iako se moglo pretpostaviti da će se javiti nove granice i graničari, uzbudljivo i novo bilo je već i samo njihovo traženje, nakon pune decenije prinudne suzdržanosti.

Istaknuta uloga nekadašnjih nadrealista, Matića, Vuča, Daviča, Ristića i drugih, izazivala je reakcije iz redova partijskih ideologa – njihovih predratnih protivnika. Posebnu težinu imali su istupi Milovana Đilasa, koji se nije libio da javno povuče jasnu političku granicu u odnosu na nadrealiste, ukazujući na njih kao na glavno žarište uticaja „suprotnih marksizmu“.<sup>40</sup> U napadu na omladinske časopise za kulturu (*Mladost*, *Literatura*, *Galerija*, *Krugovi*), koji su 1952. godine dobili na zamahu i po svojoj brojnosti i po otvorenosti stavova, drugi partijski funkcioner, Bora Drenovac, koristio je još teže izraze: „neprijatelji i truli liberali“, „buržoaska ideologija i dekadencija“ i slično.<sup>41</sup> Ali, u tom trenutku karte su bile podeljene drugačije nego pre rata. Deo nekadašnje unutarpartijske intelektualne opozicije, tzv. „pečatovci“, sada se nalazio unutar ili u blizini centara moći, tako da su, na određeni način, oba „pogleda“ na umetnost bila – partijska, tj. oficijelna. Takvu „razrokost“ službenog pogleda na kulturu, uzrokovanu promenom međunarodnog položaja Jugoslavije, početkom 50-ih nije bilo moguće opaziti u Sovjetskom Savezu, niti igde u istočnoj Evro-

<sup>37</sup> AJ, Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, 317, F1. Zaključci prve plenarne sednice Komiteta za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ održane u Beogradu 3-4. VII. 1946.

<sup>38</sup> O značaju 1950. godine za kulturni razvoj Jugoslavije vidi opširnije: Мирослав ПЕРИШИЋ, „Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике“, *Срби и Југославија. Држава, друштво, политика*, Београд 2007., 237.-282.

<sup>39</sup> Dušan MATIĆ, „Dogma i stvaralaštvo“, *Književne novine*, 4/1951., br. 17, 1.

<sup>40</sup> Dušan BOŠKOVIĆ, *Stanovišta u sporu. Stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog stvaralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950.-1960.*, Beograd 1981., 54.-58. Tokom prvih posleratnih godina Đilas je bio rigidni kontrolor zbivanja u sferi kulture. Njegov zaokret ka liberalnijem, prozapadnom kursu u politici doveo ga je do pada s vlasti 1954. godine. Tada, po nekim mišljenjima, počinje njegova karijera „najvećeg jugoslovenskog disidenta“. (Vidi: Momčilo ĐORGOVIĆ, „Ljubav kao kritika“; Slobodan INIĆ, „Povratak Milovana Đilasa“, oba u: Milovan ĐILAS, *Druženje s Titom*, Beograd 1990.). Ima mišljenja da je Đilas postao disident već 1953! (Vidi: Desimir TOŠIĆ, *Ko je Milovan Đilas? Disidentstvo 1953.-1995.*, Beograd 2003.). Međutim, na osnovu Đilasovih političkih funkcija i načina delovanja (kroz partijska glasila i institucije), brojnost njegovih pristalica, kao i s obzirom na istorijski kontekst u kome se to dešavalo, on je stradao kao neuspešni pretendent na mesto Josipa Broza Tita u državnoj i partijskoj hijerarhiji. Ali, to je tema za opširniju raspravu. Uporedi sa razvojem fenomena disidentstva u SSSR: Людмила АЛЕКСЕЕВА, „История инакомыслия в СССР“, 1983, *Мемориал*, <http://www.memo.ru/history/DISS/books/ALEXEEWA/index.htm>, (19.01.2010.).



pi. Ona se tamo pojavila kasnije, tokom Hriščovljeve ere, ali samo kao tolerisana margina kulturne scene.

Upravo u navedenoj podeljenosti jugoslovenske umetničke scene leži uzrok većine sporova koji su se javili u kulturi posle rata. Sovjetska „monokultura“<sup>42</sup> odgovarala je ideološkoj monolitnosti i partijskom monizmu sovjetske države. Jugoslovenska „monokultura“ je usled spoljašnjih uticaja (raskida sa Sovjetima 1948. i njegovih konsekvenci) počela da se para po starim šavovima: najpre na dve polovine, „realističku“ i „modernističku“, a kasnije ka sve raznovrsnijem pluralizmu formi. Uvek je neki časopis predstavljao „zastavu“ pod kojom su se okupljali jednomišljenici. Glavni orijentir za one koji su preferirali uticaje sa Istoka bile su *Književne novine*, koje su izlazile do 1952. godine, a čije ideje i saradnike je 1955. nasledio časopis *Savremenik*. Vodeći rezonator uticaja sa Zapada bilo je časopis *Svedočanstva*,<sup>43</sup> pokrenut, ali i zabranjen 1952. godine, čije ideje i saradnike je od 1955. godine nasledio časopis *Delo*. Jedan od najistrajnijih „realista“, Dobrica Ćosić, prokomentarisao je to u svom dnevniku: „[...] Svi bivši nadrealisti su za savremenu književnost. Svi odreda su za moderno i savremeno; ali još niko ništa nije napisao i pokazao šta je to moderno i savremeno. [...]“<sup>44</sup> Ponekad je politička potreba išla ispred stvaralačke inspiracije.

Podela među stvaraocima na „realiste“ i „moderniste“, od kojih su svi imali i svoje političke zaštitnike, bila je aktuelni odraz raspolućenosti društva usled tradicionalnog graničnog položaja između velikih kulturnih krugova i geopolitičkih celina, a što je bilo dodatno naglašeno zahtevnom ulogom koja je zapala Jugoslaviji u hladnom ratu. Ta ideološka nedoslednost u odnosu na vladajući politički model je u raspravama koje su usledile ponekad nazivana „deždanovizacijom kulture“ u Jugoslaviji.<sup>45</sup> Ona, naravno, nije mogla imati neposredan učinak na političku scenu, ali jeste imala odložen i posredan. Političke krize koje su se javljale 1968, 1971, 1981. i 1989. bile su, pored ostalog, inspirisane i idejnim strujanjima u sferi kulture, koja je postala zamena za nepostojanje pluralizma na političkoj sceni. Kada je ponovo bio dopušten višepartijski politički sistem, kultura je postala manje izazovna i zanimljiva, a mnogi njeni poslenici okrenuli su se politici.

Iz sovjetske perspektive gledano, „modernisti“ i „realisti“ su doživljavani kao ispoljavanje „dvojnih tendencija“ jugoslovenske politike u sferi kulture. Smatralo se da su „realisti“ i „sorealisti“ idejno i politički bliži Sovjetskom Savezu, dok su „modernisti“ po svom društvenom poreklu i političkoj orijentaciji naklonjeniji Zapadu. Stručna analiza aktuelnih društvenih, idejnih i političkih strujanja u književnim krugovima u Jugoslaviji, koja je urađena za potrebe informisanja članova sovjetske državne i partijske delegacije pred posetu Beogradu maja 1955. godine, počiva na shvatanju da je književnost najtešnje povezana sa ideološkim pitanjima i da je uvek produkt vladajuće politike.<sup>46</sup> Detaljnom analizom jugo-

<sup>41</sup> D. BOŠKOVIĆ, *Stanovišta u sporu*, 54.

<sup>42</sup> Terminom „monokultura“ u ruskoj nauci se označava socrealizam, a specijalno period 1934.–1956. godine, kada nisu tolerisane nikakve alternative. Potonje Hruščovljevo „otopljanje“ smatra se periodom „šarenila“, a Brežnjevljevo „zahlađenje“ vremenom „neostaljinizma“ u kulturi. Vidi: Татьяна ГЕОРГИЕВА, *Русская культура: история и современность*, Москва 2000., 457.-491.

<sup>43</sup> U Beogradu je 1924.–1925. godine izlazila književno-umetnička nadrealistička revija istog naslova.

<sup>44</sup> Добрица ЋОСИЋ, *Пишчеви запису (1951.–1968.)*, Београд 2001., 17. (Beleška je iz aprila 1951.).

<sup>45</sup> D. BOŠKOVIĆ, *Stanovišta u sporu*, 59.

<sup>46</sup> РГАНИ, Ф. 5, оп. 30, д. 134, лл. 13.-46. Докладная записка „Современные Югославские писатели“ председателю иностранной комиссии Союза писателей (dalje: СП) СССР Б. Н. Полевому, консультант Иностранной комиссии СП по литературе Югославии И. Литвакова. 16. V. 1955. Dokument je objavljen: Горан МИЛОРАДОВИЋ, „Југословенска књижевна сцена четрдесетих и педесетих година XX века (Совјетска специјалистичка анализа)“, *Годишњак за друштвену историју*, 10/2003., св. 1–3, 229.-262. (dalje: Г. МИЛОРАДОВИЋ, „Југословенска књижевна сцена.“).

slovenske književne scene identifikovne su, s obzirom na ponašanje pisaca tokom rata i okupacije, tri osnovne grupe. U jednu su svrstavani oni koji su učestvovali u ratu u redovima partizana, bilo kao članovi partije, bilo iz demokratskih i patriotskih ili nacionalističkih ubedenja. Poimence se pominju Radovan Zogović, Ivan Goran Kovačić, Vladimir Nazor, Čedomir Minderović, Branko Ćopić, Mihajlo Lalić, Jovan Popović, Tanasije Mladenović, Eli Finci, Mirko Božić i Marin Franičević. Posebna pažnja skreće se na tri ideološki sumnjive osobe među njima: „[...] tu je bio i sin bosanskog bega, član KPJ, ali i žestoki nacionalist Skender Kulenović, sin milionera nadrealista Koča Popović i autor antisovjetske ‘Titove biografije’ – sin krupnog kapitaliste, ljubitelj američkog načina života Vlada Dedijer. [...]“<sup>47</sup> Oni su, očito, smatrani „tuđim“ elementom u SKJ.

Drugu grupu „[...] iščekujućih i ćutljivih tokom okupacije [...]“ činila su najznačajnija imena: Miroslav Krleža, Ivo Andrić, Isidora Sekulić, Desanka Maksimović, Milan Bogdanović, Aleksandar Vučo i drugi, dok su „u inostranstvu“, smatralo se, rat proveli Oskar Davičo, Oto Bihalji Merin, Ervin Šinko, Teodor Balk, i dr.<sup>48</sup> U treću grupu svrstani su saradnici okupatora, od kojih su najugledniji pisci bili Sima Pandurović i Gustav Krklec. Sovjetska analiza je pokazala da je literarna scena Jugoslavije početkom pedesetih bila prekomponovana i da su pozicije izgubili pobornici realizma i socrealizma, kao i političke bliskosti i saradnje sa SSSR-om, dok je porastao uticaj apstinenata tokom ratnih i poratnih događanja, pa čak i nekih kolaboranata, kao što je bio Krklec, koji su prve poratne godine proveli tiho i podalje od očiju javnosti.<sup>49</sup>

Proces odbacivanja socrealističke matrice i okretanje drugom konceptu kulture u Jugoslaviji bio je izazvan političkim preokretom 1948. godine (što su u Moskvi jasno identifikovali), i trajao je, uz kolebanja, godinama. Prvi dah promene u likovnoj umetnosti osetio se u proleće 1950. godine na izložbi francuskog slikarstva XIX i XX veka iz zbirke Umetničkog muzeja u Beogradu, ali je ubrzo sledila izložba domaćih umetnika na temu prošlog rata i poratne izgradnje u galeriji JAZU u Zagrebu 1951. godine.<sup>50</sup> Slične oscilacije, veće i manje, pratile su i ubuduće razvoj umetničke scene. Traganje za adekvatnom zamenom socrealizmu značilo je, delom, i okretanje tradiciji, koja je prethodno bila grubo potiskivana od strane nove vlasti, ali koja je, ujedno, bila vrednost razumljiva i prihvatljiva inostranstvu. Najupadljiviji primer bilo je organizovanje izložbe srednjevekovne umetnosti Jugoslavije u Parizu 1950. godine, a potom i u nizu drugih evropskih centara, koja je izazvala veliko interesovanje i Zapadu predstavila zemlju u novom svetlu.<sup>51</sup> Međutim, to ujedno pokazuje da nije postojala savremena likovna umetnost kojom bi se država mogla predstaviti Zapadu. Postepeni i mukotrpan proces njenog nastajanja i afirmacije tek je bio otpočeo.

Prema novijim istraživanjima, o socijalističkom realizmu u likovnim umetnostima u Jugoslaviji može se govoriti u celom periodu 1945–1954. godine, iako se „[...] tih stavova državno-partijski establišment zapravo nikada nije u potpunosti odrekao. [...]“<sup>52</sup> U tom

<sup>47</sup> РГАНИ, Ф. 5, оп. 30, д. 134, лл. 13.-46. Докладная записка. Aludira se na knjige: Vladimir DEDIJER, *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*, Beograd 1953.; Владимир ДЕДИЈЕР, *Белешке из Америке*, Beograd 1945.

<sup>48</sup> РГАНИ, Ф. 5, оп. 30, д. 134, лл. 13.-46. Докладная записка. Litvakova je ili loše obavestena o boravku „u inostranstvu“ ili tendenciozna: Davičo je bio u italijanskom logoru do 1943, kada se priključio partizanima, Bihalji Merin je bio u nemačkom logoru, a Šinko u partizanima od 1941. godine.

<sup>49</sup> Vidi opširnije: Г. МИЛЮРАДОВИЋ, „Југословенска књижевна сцена.“, 237.-238.

<sup>50</sup> S. P, „Izložba francuskog slikarstva u Beogradu“, *Vjesnik NFH*, br. 1570, god. X, 21. V. 1950, 3.; Anonim, „Izložba u zgradi Jugoslavenske akademije“, *Vjesnik NFH*, br. 1937, god. XI, 27. VII. 1951, 8.

<sup>51</sup> М. ПЕРИШИЋ, *Од Стаљина ка Сартру*, 371.

<sup>52</sup> Lidija MERENIK, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945.–1968.*, Beograd 2001., 24.

kontekstu je zanimljivo primetiti da se smatra kako je u Poljskoj, na primer, socrealizam bio „samo epizoda“ u periodu 1945–1955. godine, dok je u Sovjetskom Savezu u vreme Hruščova i Brežnjeva postojao paralelizam kulturnih produkcija: oficijelna, socrealistička, trajala je do osamdesetih godina, dok se neoficijelna, uprkos pretnje radnim logorom ili ludnicom, javila već krajem pedesetih.<sup>53</sup> Slično se i u Mađarskoj otklon od socrealizma javio već pred kraj 50-ih godina.<sup>54</sup> Uprkos razlikama, u nečem je situacija u Jugoslaviji, izgleda, bila slična drugim evropskim socijalističkim zemljama, uključujući i SSSR: „monokultura“ staljinskog perioda svuda se postepeno raspadala na „dvojne tendencije“, bez obzira na oficijelne stavove.<sup>55</sup> U tom procesu Jugoslavija je prednjačila i, bar delimično, odigrala ulogu prenosioca zapadnih uticaja prema Istoku.

Moglo bi se reći da je situacija u Jugoslaviji prethodila razvoju u drugim evropskim socijalističkim zemljama, uključujući i SSSR: „monokultura“ staljinskog perioda svuda se počela postepeno raspadati na „dvojne tendencije“, pri čemu se otklon od „oficijelne umetnosti“ može razumeti pre svega kao silom okolnosti iznuđena i tolerisana zona intelektualne slobode. To je bio jedan od efekata delovanja Jugoslavije kao „katalizatora“ latentnog nezadovoljstva u socijalističkim državama i „klina“ kojim je slabljena monolitnost istočnog bloka. Glavna posebnost Jugoslavije u odnosu na druge evropske socijalističke države bilo je partijsko instrumentalizovanje pomenute „dvojnosti“, koja je u SSSR-u tek nevoljko tolerisana i službeno bila nepoželjna do kraja osamdesetih godina.

Proces menjanja odnosa prema kulturi naročito je bio izražen u odnosu na film – u to vreme još uvek „najvažniju od svih umetnosti“, kako je svojevremeno definisao Lenjin.<sup>56</sup> Za jugoslovenske komuniste okončanje rata značilo je „nulti čas“, trenutak na vremenskoj skali u kome je počela da se odvija „istinska istorija ljudskog roda“ u njihovoj zoni odgovornosti – stvoreni su uslovi za revolucionarne promene celog društva, pa i umetnosti. Ogromno poverenje koje su jugoslovenski komunisti apriori gajili prema svemu što dolazi iz Sovjetskog Saveza posle ratne pobede preraslo je u manihejski kult, što je posebno bilo izraženo kroz poglede na knematografiju: „[...] Ako se postupi pravilno i uzme, pri ocenjivanju jednog filmskog dela, za kriterij njegova sadržina, njegovo ideološko bogatstvo i umetnička lepota, onda se dela svetske filmske proizvodnje [...] neminovno moraju klasirati u dve vrlo jasno odeljene kategorije. Na jednoj strani će se neizbežno naći filmovi sovjetske proizvodnje, a na drugoj američki i zapadnoevropski filmovi. Sovjetska filmska umetnost stekla je priznanje u širokim masama čitavog sveta, zahvaljujući tome što je, kroz svoja mnogobrojna remek-dela, na najadekvatniji umetnički način uspeła da nam prikaže stav sovjetskog

<sup>53</sup> Петр НОВИЦКИ, „Введение“, НЕТ! – и конформисты. Образы советского искусства 50–х до 80–х годов, Русский музей, Санкт-Петербург, VII.–VIII. 1994. (katalog izložbe), Варшава 1994, 14.–15. Međutim, činjenica da su se u drugoj polovini 50-ih godina u Poljskoj javile alternativne forme umenosti ipak ne znači nestanak socrealizma, već jedino prestanak njegove ekskluzivnosti. Oficijelne umetnosti su trajale koliko i totalitarni sistemi kojima su služile.

<sup>54</sup> Vidi: *A Cultural History of Hungary in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (ed. László Kósa), Budapest 2000., 319.

<sup>55</sup> Alternativna neoficijelna umetnost ilegalno se bila javila i u nacističkoj Nemačkoj i u fašističkoj Italiji. Vidi: Golomshtok, Igor, „The paradoxes of the Grenoble Exhibition on unofficial soviet art“, *Kontinent 1. The alternative voice of Russia & Eastern Europe*, London 1976., 64.

<sup>56</sup> Navod je izuzetno često citiran. Vidi: Жорж САДУЛЬ, *История киноискусства*, Москва 1957., 171.; Мойсей КАГАН, *Коммунизм и искусство*, Москва 1963., 43.; Mira LIM i Antonjin LIM, *Najvažnija umetnost. Istočnoevropski film u dvadesetom veku*, Beograd 2006., 44.; Petar LJUBOJEV, *Evropski film i društveno nasilje (svet minolog kolektivizma)*, Novi Sad 1994., 89.; Žan Pol FARŽIJE, „Zagrada i zaokret: pokušaj teorijske definicije odnosa film-politika“, *Teorija levice*, Beograd 1987., 27.–28.; итд. Razlog tako čestog citiranja baš te rečenice delom leži u velikoj oskudici Lenjinovih izjava o filmu i umetnosti uopšte, a delom u neprikosновенosti njegovog autoriteta.

čovjeka prema stvarnosti u njenom progresivnom razvoju. U sovjetskom Savezu stvorena je filmska umetnost za mase, visoko ideološka, pristupačna i privlačna u isti mah. [...] zato će svi naši naponi biti upućeni u pravcu da našu zemlju u što većem broju snabdevamo dobrim sovjetskim filmovima [...]“.<sup>57</sup> Takve ambicije bile su, međutim, kratkog daha. Dešavanja na međunarodnoj sceni, a posebno sukob sa SSSR-om 1948. godine, uslovala su da krivulja uvoza i izvoza igranog filma i razmena uticaja od početka pedesetih godina izgleda upravo suprotno od ranijih očekivanja i najave Komiteta za kinematografiju.

S druge strane, istorijske okolnosti su uticale i na samo političko vođstvo Jugoslavije, tako da se dospelo u apsurdnu situaciji: uprkos tome što je odluka o kulturnom zaokretu u pravcu Zapada bila doneta u najužem vrhu Partije, istovremeno su iz tog vrha stizali zahtevi koji su produžavali život sovjetskom modelu u kinematografiji. Potreba očuvanja građanskim ratom stečene vlasti Partije produkovala je paralelizam u stvaralaštvu: „[...] Na jednoj strani filmska slika je ukazivala na nasilje kao nezaobilazni hod ka brzom domašaju cilja (prevashodno u filmovima koje je podsticala politika), a na drugoj strani filmska slika (autora koji su nudili otrežnjenje od ideološki zasnovane naivne utopije) otkrivala je ljude sklone nasilju u ime revolucionarnog ishodišta promena. [...]“<sup>58</sup> To znači da su ideologija i politika bile glavno izvorište podele jugoslovenske filmske produkcije na oficijelne „partizanske vesterne“ i kritički „crni film“. Kolikogod da je u tome bilo stranih uticaja, oni su uvek, na neki način, bili prelomljeni kroz domaće partijske filtre i političke potrebe. Uostalom, koliko se – realno – s obzirom na postojeće snage i ideološke okvire, moglo odmaći od sovjetskog uzora? O tome govori opažanje da je u Jugoslaviji, pre svega, „[...] mit o vođi jugoslovenski film naglašeno približio staljinskom konceptu filmskih tumačenja ličnosti [...]“.<sup>59</sup>

Odustajanje od koncepta jedne jedine „državne umetnosti“ (sorealizma) bilo je iznuđeno političkim okretanjem Jugoslavije Zapadu i neminovno je vodilo prihvatanju zapadnih uzora, na koje se u mislilo kada se govorilo o „modernizmu“. Ali, to još nije značilo da je režim odustao od upotrebe umetnosti kao neposrednog ideološkog oruđa. Posebnost Jugoslavije bila je u tome što se, za razliku od Staljina koji je do kraja svoje vladavine favorizovao najkonzervativniji pravac umetnosti, Tito početkom pedesetih godina opredelio za liberalniju i moderniju opciju. Krajnje pragmatično, on i njegova Partija dopustili su „modernizam“. Ali to, intimno, nije bio Titov izbor, jer je on i dalje negovao konzervativan ukus, baš kao i drugi totalitarni lideri. Na zidovima njegove rezidencije nije bilo ni jedne „modernističke“ slike. U trenutku kada je pokušano odvajanje od sovjetskog modela u kulturi, pokazalo se da taj model i dalje funkcioniše u svesti dela ljudi koji se bave ideologijom i politikom na polju kulture. Razultat novog kursa bila je, s jedne strane, polarizacija unutar KPJ na „liberalnije“ i „konzervativnije“ kadrove, dok je u kulturi počela „koegzistencija“ najmanje dva različita uticaja i dva modela stvaralaštva: istočnog i zapadnog.<sup>60</sup>

To je razlog zbog koga se u novijim konceptima istorije srpske i jugoslovenske likovne umetnosti „[...] uočava potreba da se prvolinijska hronološka struktura problematizuje i da joj se suprotstavi struktura mreže ili spirale, kao mogući putokaz kroz umetničke ideje i jezike. Argumenti ovako predloženom kretanju vidljivi su u danas paralelno postojećim

<sup>57</sup> AJ, Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ 180, K1, *Kratak referat o stanju kinematografije u FNRJ*, 15. XI. 1946. Anonimni autor dokumenta bio je neko iz Komiteta za kinematografiju Vlade FNRJ.

<sup>58</sup> *Isto*.

<sup>59</sup> P. LJUBOJEV, *Evropski film i društveno nasilje*, 254. (kurziv: P. Ljubojev).

<sup>60</sup> Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918.–1988. Socijalistička Jugoslavija 1945.–1988.*, III, Beograd 1988., 322.-332.

recidivima svih modela, pre svega ideoloških, stvorenih u periodu od socijalističkog realizma do nove figuracije. [...]“<sup>61</sup> Nasuprot modela koji su nuđeni ranije i gde se izložba Miće Popovića 1950. ili Petra Lubarde 1951. godine smatraju „prelomom“, novija istraživanja likovne scene pokazuju da preloma u pravom smislu nije ni bilo, već da je dolazilo do promena političkih potreba i metoda partijske intervencije u umetnosti, što vodi zaključku da raskid sa socrealizmom nije vremenski uhvatljiv događaj, već proces koji je otpočeo još 1947. godine, stvaranjem Zadarske grupe likovnih umetnika, a koji je od strane KPJ bio ozvaničen (i politički instrumentalizovan) tokom 1951. i 1952. godine.<sup>62</sup>

To je daljim razvojem dovelo do specifične „dvojnosti“ oficijelne kulture: na planu umetničke produkcije i estetike preuzimani su sve više i sve češće zapadni modeli, čiji rezultati su retko kad prevazilazili nivo imitacije i pokušaja, ali pritom ni istočni model nije odbačen jednom za svagda. Istovremeno je, sve do sloma socijalizma u Evropi, na planu ideologije, organizacije i metoda upravljanja kulturom i dalje funkcionisao sovjetski model, intervenišući i kanališući stvaralaštvo u kriznim periodima. Odatle povremeni skandali koji su se dešavali u vezi zabrana ili tihih uklanjanja pojedinih dela i autora iz javnosti. Okretanje „modernizmu“ bilo je prihvaćeno uprkos karakteru režima, a ne zahvaljujući tome što je bio suštinski drugačiji od sovjetskog. On je u svom jezgru ostao netolerantan i krut, ali na osoben način, zbog čega je ponekad nazivan „anomalijom“ hladnog rata. Time je sovjetski uticaj ubuduće bio manje vidljiv, u skladu sa novim međunarodnim imidžom zemlje, ali, istovremeno, – i prisutan. To je bio specifičan jugoslovenski doprinos staljinističkoj praksi u njenoj lokalnoj varijanti, a ujedno i jedan od realnih efekata davnog sporazuma Staljina i Čerčila o podeli uticaja u Jugoslaviji: „fifti – fifti“.

## Rezime

Članak je posvećen fenomenu koji se u Jugoslaviji pojavio ranije nego u drugim socijalističkim državama Istočne Evrope. Radi se o polarizaciji kulturne scene na „realiste“ i „moderniste“, odnosno o pojavi dvojnosti u kulturi jedne totalitarne države. Pojava je utoliko zanimljivija jer se u takvom tipu država obično javlja i specifični tip totalitarne kulture, tzv. monokultura, koja je svojevrsni odgovor na ideološki zahtev za potpunom idejnom monolitnošću društva. Prema rezultatima istraživanja, može se zaključiti da je do pojave „dvojnosti“ u kulturi, odnosno njenog cepanja na dva pola, došlo usled određenih političkih procesa na međunarodnoj sceni. Naime, postepeno diferenciranje interesnih sfera u Evropi tokom prve posleratne decenije, koje je okončano podelom na dva suprotstavljena hladnoratovska tabora, dovelo je do promene u međunarodnoj poziciji Jugoslavije. Ta država je u tom periodu prešla put od sovjetskog „satelita br. 1“, kako su je nazivali na Zapadu do 1948. godine, do saveznika NATO pakta (preko članstva u Balkanskom paktu od 1954. godine). Promenu strateškog savezništva KPJ/SKJ je morala na neki način da ideološki sankcioniše, što je imalo za posledicu, s jedne strane promovisanje koncepta samoupravnog socijalizma u privredi, a s druge kontrolisanu liberalizaciju kulturne scene. U tim okolnostima svoju ulogu su dobili i pojedini jugoslovenski intelektualci. Oni su, uz blagoslov Partije,

<sup>61</sup> L. MERENIK, *Ideološki modeli*, 12.

<sup>62</sup> *Isto*, 13.-15, 136.-139.

promovisali novi imidž jugoslovenskog režima, tako što su se na različite načine uklopili u staru podjelu koja je još od pre rata postojala na intelektualnoj (posebno književnoj) levljici. Stvaraoci, poput Krleža, Ristića i Daviča, koji su bili proskribovani tokom tridesetih i četrdesetih godina, postali su, najednom, potrebni Partiji. Promena odnosa KPJ/SKJ prema akterima tog starog sukoba i njihova promocija od izopštenika u lidere kulturne scene imala je svoje uzroke u sporazumima iz sfere visoke politike i udaljenim događajima na koje oni nisu mogli da utiču, a koji su, ponekad vrlo snažno, određivali njihove sudbine. Prvi korak u tom pravcu bila je Čerčilova ponuda Staljinu iz oktobra 1944. godine da se njihov uticaj u obnovljenoj Jugoslaviji deli popola, a poslednji formiranje hladnoratovske konstelacije.



## VOM „SOWJETISCHEN SATELLITEN“ ZUM „AMERIKANISCHEN KEIL“. POLITISCHE UMSTÄNDE UND URSACHEN FÜR DIE EINTEILUNG DER KÜNSTLER IN REALISTEN UND MODERNISTEN IN JUGOSLAWIEN UM 1950

*Zusammenfassung:* Der Artikel erklärt das Phänomen der Aufspaltung der jugoslawischen Kulturszene um 1950 in „Realisten“ und „Modernisten“. Der Autor geht davon aus, dass die kontrollierte Liberalisierung und die Entstehung der ideologischen „Dualität“ in der Kultur die Folgen der Teilung Europas in zwei Blöcke und der Annäherung Jugoslawiens an den Westen waren. Deshalb sei es auch zu einer Veränderung im Verhältnis zwischen der Kommunistischen Partei und den Akteuren des „Konfliktes innerhalb der literarischen Linken“ gekommen: Dank der Entwicklungen in der hohen Politik seien die damaligen Verbannten zur führenden Kraft der Kulturszene geworden.

*Schlüsselwörter:* Stalinismus, Kalter Krieg, Kultur, Sozialismus, Jugoslawien, *Schdanowismus*



### Literatura

- Людмила АЛЕКСЕЕВА, „История инакомыслия в СССР“, 1983, *Мемориал*, <http://www.memo.ru/history/DISS/books/ALEXEEVA/index.htm>, (19.01.2010.).
- Искра БАЕВА, Евгения КАЛИНОВА, *Следивоеенното десетилетие на българската политика (1944.–1955.)*, София 2003.
- Balkanski ugovorni odnosi 1876.–1996.*, III, (1946.–1996.), Beograd 1999.
- Ivo BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990.
- Burton J. BERNSTEIN, „American Foreign Policy and the Origins of the Cold War“, *Politics and Policies of the Truman Administration*, (ur. Burton J. Bernstein), Chicago 1970.
- Nebojsa BJELAKOVIĆ, „Comrades and adversaries: yugoslav-soviet conflict in 1948 – a reappraisal“, *East European Quarterly*, 33/1999., br. 1.
- Giuseppe BOFFA, *Povijest Sovjetskog Saveza II*, Opatija 1985.
- Dragan BOGETIĆ, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956.–1961*, Beograd 2006.
- Dušan BOŠKOVIĆ, *Stanovišta u sporu. Stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog stvaralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950.–1960.*, Beograd 1981.

- Јосип БРОЗ Тито, „О задацима књижевника и књижевности. Из разговора с делегацијом Првог конгреса књижевника“, *Изградња нове Југославије*, т. II, књ. II, Београд 1948.
- Добрица ЋОСИЋ, *Пишчеви записи (1951.–1968.)*, Београд 2001.
- Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945.–1952.*, Београд 1988.
- Milovan ĐILAS, *Druženje s Titom*, Београд 1990.
- Милован ЂИЛАС, *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*, Београд 1994.
- Žan Pol FARŽIJE, „Zagrada i zaokret: pokušaj teorijske definicije odnosa film-politika“, *Teorija levice*, Београд 1987.
- Миомир ГАТАЛОВИЋ, *Партија и култура у Србији 1952–1958*, Београд 2010.
- Татјана ГЕОРГИЈЕВА, *Русская культура: история и современность*, Москва 2000.
- Velibor GLIGORIĆ, „Kritika i kritikantstvo“, *Književne novine*, 3/1950., br. 13.
- Maksim GORKI, „O književnosti i ostalom“, *Sovjetska književnost 1917.–1932. Manifesti i programi. Književna kritika. Nauka o književnosti*, (ur. Aleksandar Flaker), Zagreb 1967.
- Tvrtko JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.–1955.*, Zagreb 2003.
- Мойсей КАГАН, *Коммунизм и искусство*, Москва 1963.
- Волтер ЛАКЕР, *Историја Европе 1945.–1992.*, Београд 1999.
- Милчо ЛАЛКОВ, *От надежда към разочарование. Идеята за федерация в балканския югоизток (1944.–1948.)*, София 1993.
- Милчо ЛАЛКОВ, *Југославија (1918.–1992.). Драматичният път на една државна идеја*, София 1999.
- Stanko LASIĆ, *Sukob na književnoj ljevici 1928.–1952.*, Zagreb 1970.
- Džon LEMPI, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Београд 2004.
- Mira LIM i Antonjin LIM, *Najvažnija umetnost. Istočnoevropski film u dvadesetom veku*, Београд 2006.
- Lis LOREJN, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Београд 2003.
- Света ЛУКИЋ, *Српско-руски резерват*, Београд 1992.
- Petar LJUBOJEV, *Evropski film i društveno nasilje (svet minulog kolektivizma)*, Novi Sad 1994.
- Dušan MATIĆ, „Dogma i stvaralaštvo“, *Književne novine*, 4/1951., br. 17.
- Lidija MERENIK, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945.–1968.*, Београд 2001.
- Горан МИЛОРАДОВИЋ, „Југословенска књижевна сцена четрдесетих и педесетих година XX века (Совјетска специјалистичка анализа)“, *Годишњак за друштвену историју*, 10/2003., св. 1–3, 229.–262.
- Стеван ПАВЛОВИЋ, *Србија: историја иза имена*, Београд 2004.
- Мирослав ПЕРИШИЋ, „Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике“, *Срби и Југославија. Држава, друштво, политика*, Београд 2007.
- Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918.–1988. Socijalistička Jugoslavija 1945.–1988.*, III, Београд 1988.
- Jovan POROVIĆ, „Partija i književnost“, *Književne novine*, 1/1948., br. 20.
- Милан РИСТОВИЋ, „Између ‘категоричког императива’ и ‘равнотеже сила’. Грчка криза у сенци односа Тито–Стаљин 1946.–1949.“, *Тито–Стаљин. Зборник радова са међународног округлог стола 25. X. 2006.*, Београд 2007.

- Жорж САДУЛЬ, *История киноискусства*, Москва 1957.
- Radoslav STOJANOVIĆ, „Savremena geopolitička obeležja Balkana“, *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, Beograd 1996.
- Свидетели. Българският ГУЛАГ*, София 1991.
- Mira ŠUVAR, *Vladimir Velebit: svjedok historije*, Zagreb 2001.
- Athan THEOHARIS, „The Rhetoric of Politics, Foreign Policy, Internal Security, and Domestic Politics in the Truman Era, 1945–1950“, *Politics and Policies of the Truman Administration*, (ur. Burton J. Bernstein), Chicago 1970.
- Desimir TOŠIĆ, *Ko je Milovan Đilas? Disidentstvo 1953.–1995.*, Beograd 2003.
- Adam ULAM, *Titoism and Cominform*, Cambridge 1952.
- Velimir VISKOVIĆ, *Sukob na ljevici*, Beograd 2001.
- Т. В. ВОЛОКИТИНА, Г. П. МУРАШКО, А. Ф. НОСКОВА, Т. А. ПОКИВАЛЛОВА, Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949.–1953.): *Очерки истории*, Москва 2002.
- Константин ЗАЛЕСКИЙ, *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*, Москва 2000.



**DESNIČINI SUSRETI**  
**2009.**  
**Zbornik radova**

*Uredili*

Drago Roksandić  
Magdalena Najbar-Agičić  
Ivana Cvijović Javorina

 **press**

Filozofski fakultet u Zagrebu  
Zagreb, 2011.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 4



*Nakladnik*

Sveučilište u Zagrebu,  
Filozofski fakultet,  
Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije  
FF-press

*Za nakladnika*

Damir Boras

*Uredili*

Drago Roksandić  
Magdalena Najbar-Agičić  
Ivana Cvijović Javorina

*Recenzent*

Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomoglo je  
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske*

*Fotografija na naslovnici*

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2011., Filozofski fakultet, FF-press, Zagreb

ISBN 978-953-175-400-2

DESNIČINI SUSRETI 2009.

Zbornik radova

Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)



*Nakladnik*

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

Zagreb, Ivana Lučića 3

tel. 01/6120-111; faks. 01/6156-879

e-mail: info@ffzg.hr

www.ffzg.unizg.hr

*Izvršni urednik*

Boris Bui

*Grafička oprema*

Ivanka Čokol

Marko Maraković

Boris Bui

*Lektura i izrada kazala*

Jadranka Brnčić

*Idejno rješenje naslovnice*

Marko Maraković

*Grafičko oblikovanje naslovnice*

Ana Pojatina

*Tisak i uvez*

Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina

rujan 2011.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne  
knjižnice u Zagrebu pod brojem 777553.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE  
I INTERKULTURNE STUDIJE

DESNIČINI SUSRETI  
2009.

Zbornik radova



Uredili  
DRAGO ROKSANDIĆ  
MAGDALENA NAJBAR-AGIČIĆ  
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA